

ЕПІГРАФ ЯК ВИЯВ МІЖТЕКСТУАЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ У МОВОТВОРЧОСТІ ПОЕТІВ-НЕОКЛАСИКІВ

У статті стисло проаналізовано погляди вчених на проблему інтертекстуальності, досліджено особливості введення епіграфа як одного з прийомів інтертекстуальності у поетичний текст.

Ключові слова: текст, інтертекстуальність, епіграф.

Проблема виокремлення й упорядкування ознак тексту як складного знакового й комунікативного феномена в лінгвістиці тексту залишається дискусійною [7, 495]. Незважаючи на різноманіття підходів до визначення і вивчення тексту, у всіх дефініціях наявні такі його ознаки: змістова цілісність (когерентність), семантична зв'язність (когезія), структурна організованість, завершеність, інформативність. Останнім часом у лінгвістиці широко обговорюється не менш вагома текстова категорія – **інтертекстуальність** – як наявність у певному тексті слідів інших текстів [7, 514], яка ґрунтується на культурній компетенції читача. Цей термін був уведений Ю. Крістевою у 1967 р., яка розробила теорію інтертекстуальності з позицій читача.

Текст, що виявляє свої міжтекстові відношення, мовознавцями, філософами, літературознавцями сприймається як “бібліотека-лабіринт” (У. Еко), “сад із безліччю стежок” (Х. Борхес), “вічне повернення” (Ф. Ніцше), “контрапункт” (Н. Фатеева). Наша культура, на думку М. Шаповал, “має також власну метафору для опису інтертекстуальних відгомонів та мозаїчності – літописний звід. Оскільки саме літопис, київський або козацький, – найдавніший синкретичний жанр, що поєднує хроніки і оповіді, фрагменти міфів, житій, документів і повчань, є “різностильовим колажем” [9, 13-14]. До проблеми множинних зв'язків тексту з іншими текстами зверталися у своїх працях М. Бахтін, Р. Барт, В. Виноградов, Б. Гаспаров, Ю. Лотман, М. Ріффатер, Р. Якобсон, Н. Фатеева, Г. Сюта та інші. Хоча “змістове наповнення терміна інтертекстуальність”, “а також цілий ряд супровідних понять, пов'язаних із його адаптацією у сучасній українській лінгвостилістичній парадигмі, ще далеко не усталені в системі наукового дискурсу сучасної української лінгвостилістики” [8, 223].

До таких дискусійних питань належить і типологія інтертекстуальності. Загалом базовою вважається типологія текстових взаємодій, запропонована Ж. Женеттом у праці “Палімсести: Література другого ступеня” (1982): “*інтертекстуальність* – співприсутність в одному тексті двох чи більше текстів у формі цитати, алюзії тощо; *паратекстуальність* – відношення тексту до свого заголовка, епіграфа, передмови, вставної новели, післямови та інших білятекстових елементів, які коментують сам текст; *метатекстуальність* –

текст, який інтерпретує інший текст; *гіпертекстуальність* – відношення між гіпотекстом (попереднім текстом) і гіпертекстом (пізнішим текстом); *архітекстуальність* – відношення тексту до жанрового коду” [3, 250].

Одним із виявів інтертекстуальності в тексті є епіграф – напис, що розташовується автором перед текстом твору або його частиною. У науковій літературі його ще визначають як “передтекстова цитата” [3, 252]. Основна мета епіграфа “вказувати на основний зміст тексту, особливості розвитку сюжету, характери головних осіб”, а також пов’язувати “текст із тим текстом, звідки було вилучено цитату” [4, 184-185]. Особливою майстерністю введення епіграфа у текст відзначається мовотворчість поетів-неокласиків (М. Зерова, М. Рильського П. Филиповича, М. Драй-Хмари та О. Бургардта), естетична позиція яких полягала в необхідності засвоєння найвищих літературних здобутків людства як передумови справжнього розквіту мистецтва, прагненням до високої культури мислення і поетичного мовлення. Звідси – “їхнє захоплення досконалістю античної лірики, художньою філігранністю французьких “парнасців”, доробком російського “срібного віку”, що поєднувалося з інтересом до української класики, до розбудови національної, перейнятої “вітаїстичною” енергією культури” [6, 502]. Тому є знаковим, що до збірки “Каравели”, яка вийшла друком у Празі (1943) Ю. Клен добирає епіграф із сонета “Завойовники” французького поета Ж. Ередіа, перекладеного М. Зеровим: *Із білих каравел дивилися вони, Як від незнаних вод незнані сходять зорі* (Кл., 26).

У мовотворчості М. Зерова епіграфи у цілому лаконічні і всі передані мовою оригіналу, зокрема латиною, німецькою, російською, українською. Більшість з них не мають вказівки на автора, тому декодування такої поезії вимагає від читача неабиякої ерудиції. Як зазначає М. Крупа, епіграф, надрукований чужим шрифтом, є ознакою інтертекстуальності, вказуючи на “лектуру, уподобання впливи” автора. Крім того, “він зумовлює дослідження інтерпретатором вихідного тексту, звідки взято епіграф, творчість автора епіграфа, його внесок у розвиток світової культури та думки” [5, 104]. Проаналізувавши поетичну спадщину поета, можемо виокремити декілька типів епіграфів:

- цитаті античних авторів, зокрема Овідія, Горація. Так, у сонеті “Тесеї” автор використовує епіграф з “Фастів” Овідія: *..perjure et perfide Theseu!* (Зер., 58), який перекладається “Зрадливий і підступний Тесею!”. У поезії “Овідій” М. Зеров і використовує епіграф з “Сумних елегій” античного поета: *Suppositum stellis nunquam tangentibas aequior* (Зер., 81), що в перекладі з латини означає “Під зорями, що ніколи не торкаються хвиль”. У сонеті “Елій Ламія” використаний епіграф з “Од” Горація: *Aeli vetusto ab Lamo...*, що в перекладі з латинської: *Елію вельможний зі старовинного Ламія*. Цей вірш написано нібито від імені Елія Ламія, римського консула, якому Горацій присвятив дві оди. Таким чином епіграф безпосередньо пов’язується зі змістом сонету;
- цитати з творів українських поетів. Наприклад, у циклі “Finale” до сонету “Тут теплий Олексій іще іскриться зрана...” М. Зеров добирає епіграф з

поетичної спадщини Т. Шевченка: *А може, ще добро побачу? А може, лихо переплачу?* (Зер., 69), який цілком відображає душевні переживання поета (обидва сонети цього циклу написані на смерть єдиного десятирічного сина Костянтина). До поезії “Степові дороги” М. Зеров використовує епіграф із “Наталки Полтавки” І. Котляревського: *Видно шляхи полтавській І славу Полтаву...* (Зер., 56), але одночасно сам сонет є ніби продовженням речення-епіграфа: *Я бачу їх*. Звертаючись до образів та мотивів гомерівської “Одісеї”, поет пише сонет “Навсікая”, який розпочинає епіграфом з поезії М. Рильського: *...ніжна Навсікая, Струнка дочка феацького царя*” (Зер., 59). До поезії “Версаліста поезія червоного поета Драй-Хмари” М. Зеров використовує епіграф з творів М. Драй-Хмари: *Україна – нова Еллада* (Зер., 104), а власне поезія починається як заперечення попередньої тези: *Ні, не Еллада ти!* ;

- цитати з творів російських класиків. Зокрема, зустрічаємо цитації О. Пушкіна (“Сонетоїд XIV”: *Суровий Дант не презирал сонета...* (Зер., 77), “Безсмертя”: *Утешься: не увял Овидиев венец* (Зер., 82), “Мої серпневі дні і безголосі ночі!”: *Вновь я посетил Тот уголок земли* (Зер., 83)); Ф. Тютчева (“Як хочу я щасливих днів...”: *Блажен, кто посетил сей мир В его минуты роковые* (Зер., 71)); М. Лермонтова (“Колун”: *Скажи мне, ветка Палестины...* (Зер., 103));
- цитати з творів західноєвропейських письменників. До сонету “Nature-morte”, в якому автор зображує запустіння пограбованого, сплюндрованого громадянською війною села, занепалий осередок «Просвіти» автор добирає епіграф з вірша Й.-В. Гете «Міньйона»: *Kennst du das Land..?* (Чи знаєш край?) (Зер., 63). Зауважимо, що М. Зеров не дає посилання на автора оригінального тексту, що характеризує стиль мислення автора, його манеру означувати асоціативні зв’язки твору з літературною традицією;
- цитата з козацької літописної хроніки: *Секвестратор іде в село за податками...* у сонеті “Обри” (Зер., 63); до поезії “Вгорі, над банями собора..” М. Зеров добирає епіграф з “Літопису Величка”: *Егда-же в Глухові заиграно в дзвони* (Зер., 97);
- фрази з розмови. М. Зеров використовує такі епіграфи у сонеті “Оі triakonta”: *А кругом пустка, як гудина, як гич...* (Зер., 62) – фраза з його розмови з О. Бургардтом та “Чупринчин сад в Оглаві”: *Тим часом маємо Лису гору замість Парнасу* (Зер., 67). У другому сонеті епіграф виконує функцію не тільки тематичного спрямування, а й композиційного обрамлення: *Тепера інший час. Виходь з нори, Шукай стежок – од Лисої гори На верховини і шпилі Парнасу*, – так звертається М. Зеров до поетів;
- епіграфи релігійної тематики: у сонеті “Чистий четвер”: *І абіє пітел возгласи...* (Зер., 64), що означає *І заспівав тоді півень* (церковнослов) – ідеться про новозавітній епізод зречення святого Петра; “Страсна п’ятниця”: *Благообразний Іосиф* (Зер., 64) – це Йосиф з Арімафеї, радник поважний, що «купив плащаницю, і, знявши Його (Христа), обгорнув

плащаницею, та й поклав Його в гробі, що в скелі був висічений” (Зер., 812).

Епіграфи у поетів-неокласиків – це засіб уведення у тему вірша якогось компонента з проекцією на попередній соціальний чи культурно-мистецький факт, досвід. Разом з тим це і лексико-фразеологічний та інтонаційний, а в цілому стилістичний ключ до розуміння поетичного твору. Наприклад, до жартівливої поезії “Засідання в редакції ЛНВ” М. Зеров добирає епіграф з творчості П. Тичини (*І Бєлий, і Блок, і Єсенін, І Ключєв – Росіє, Росіє, Росіє моя!*), який і задає тональність твору, використовуючи також консонантну риму: *Михайло, Наталя і пара Олесів: “Віснику”, “Віснику”, “Віснику” мій! А в “Віснику” тому досвід Самбросів, А вірші... А вірші – Боже ти мій! І лають і лають на тисячу тонів; Ой похорон, похорон, похорон це! І в чорному строї Меженко-Іванів, Немов той жалібник, жалобу несе* (Зер., 101). Епіграфом до поезії “Що зберегла пісня” М. Рильський використовує народну пісню: *Та стелись, стелись, барвіночку, Не корінням — листом. Та козак дівку викликає Не голосом — свистом. «Чи ти чула, дівчинонько, Як я тебе кликав, Та через твоє подвір'ячко Сірим конем їхав?» «Ой чи чула, чи не чула, Не догадалася, Та темна нічка, дрібен дощик, Не сподівалася».* Автор цілим твором ніби дає відповідь на поставлені питання ліричних героїв, таким чином продовжуючи “обігрування” сюжету пісні: *Колись біло це, вечором імлистим, Десь грім гримів. Співали солові. До ночі йшло. Не голосом, а свистом У темряві він викликав її. Було не знати – чула чи не чула І чи не хотіла чуть вона. Здалось чи ні, що тінь її майнула У перехресті чорного вікна? Спинив коня, і вдарив кінь копитом У нетерпінні. Дощик накрапав. Здалось на мить, що у вікні розкритім При блискавиці забілів рукав. Та блискавка погасла. Ще темніше Загусла ніч. Погасло все село... А серце бється, свіжий вітер дише, Немовби хоче остудить чоло... Не вийшла, ні! Чи чула, чи не чула – Дарма, і ні до чого тут жалі! Рука козацька сірого торкнула, І він розтав із вершиком у млі. Ніколи і нікому не вгадати, Ні хтобув він, ні хто була вона. Мимо якої проїздив він хати, Які були в них лиця й імена. Було давно, давно обох немає, А в пісні збереглись для поколінь І свист отой, що милу викликає, І дрібен дощик, і ніч, і сірий кінь* (Рил., IV, 254-255). Тональність поезії витримується у відповідності до епіграфа на лексичному рівні (повторенням слів), морфологічному (короткі форми прикметників), на синтаксичному (непоширені речення, інверсія) та ін.

У творах М. Рильського часто вживаються епіграфи як з творів українських митців Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, П. Куліша, О. Гончара, так і російських – О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, Ф. Тютчева, Л. Толстого, І. Буніна (передані мовою оригіналу), західноєвропейських – А. Міцкевича, (але, на відміну від мовотворчості М. Зерова, передані українською мовою, а не мовою оригіналу), а також рядки з думи, пісні, прислів'я та енциклопедичної статті (Рил., IV, 282) та ін..

Для мовотворчоті М. Рильського епіграфи характерні як лаконічні, так і розлогі, епічні. Яскравим прикладом використання такого розлогого епіграфа є поезія “Що я ненавиджу і що я люблю”, яка входить до філософського циклу

“Таємниця осіннього листя”. Тут, у тридцяти рядках, написаних у вигляді двох періодів, сконденсовано світорозуміння, принципи і погляди на творчість, на призначення людини і митця. Антитеза (люблю – ненавиджу), покладена в основу заголовка, підсилюється епіграфом-роздумом: *Еміль Золя написав колись палку статтю “Що я ненавиджу”, яка кінчається так: “А тепр ви знаєте, що я люблю, до чого відчуваю пристрасну любов ще з юних літ”*. За наших часів Юліан Тувім у “Квітках Польщі” присвятив чималий вступ – досить химерний і подекуди парадоксальний – тому, що він ненавидить і що він любить. На цю тему, власне, говорять у тій чи іншій формі всі письменники світу, всі на світі люди (Рил., IV, 344), який втілює втілює ідею всього вірша. Так М. Рильський створює макрокомпозиційну опозицію, яка складається із заголовка, епіграфа і власне тексту.

Вибір епіграфа до твору – це “демонстрація автором наступності, переємності тем, мотивів, ідей чи ідеологій” [5, 104]. Так, до вірша-елегії “Туга за молодістю” М. Рильський взяв епіграф із поезії російського поета А. Фета: *Не жизни жаль с томительным дыханьем, Что жизнь и смерть!? А жаль того огня, Что просиял над целым мирозданьем И в ночь идет, и плачет уходя,* який “становить ніби зачин до власних роздумів, до власних думок” [5, 100]. З цією метою М. Рильський вибирає форму періоду, який твориться однотипними за структурою складнопідрядними з’ясувальними реченнями, які розкривають зміст опорного слова **жаль**, що є “своєрідним структурним ядром” текстами: *Та жаль світанків тих, які лиш раз палали, Тих неповторних гроз, що в вічність одблищали, І перших трепетів у серці й на устах, І першої весни, що зникла, ніби птах Порою ранньою у сивому тумані. Жаль благодатних сліз по дорогій омані, Німої гіркоти, що молодечий вік Немов березовий оволожняла сік, Що з білої кори на землю краплі ронить... Жаль тих передчуттів, що никнуть і холонуть Од вітру першого, який торкнеться їх... Жаль просвітків між хмар, блакитних і легких, І льоту ластівки, що над землею мчить, Грозу віщуючи, як синя блискавиця, І гаю млистого, що ніби обважнів, Од щастя, од роси, од туги й солов’їв, Жаль темних поглядів, жаль білих рук дівочих, Жаль сну ранкового по тих безсонних ночах, Що теж були, як сон, як світла тіней гра... Жаль лиха першого і першого добра, Жаль дружби на весь вік, що гасла за хвилину, Хвилинних усміхів, що пронесу до згину, І снігу, й снігурів, і злетів і проваль... // Жаль світу цілого – землі і неба жаль!* (Рил., IV, 270-271). Усі речення цього періоду побудовані за одною схемою [5, 282]:

жаль →^{чого?} **додатки** →^{який? які?} **означення**

жаль світанків..., ... і перших трепетів, ...і першої весни; жаль сну ранкового; жаль лиха першого і першого добра; жаль темних поглядів; жаль білих рук дівочих; жаль дружби на весь вік..., хвилинних усміхів, ... і снігу, й снігурів, і злетів і проваль // жаль світу цілого. Кожний наступний додаток інформативно розширює лексему **жаль**, що має значення “почуття смутку, журби; жалко, шкода” [СУМ, II, 507]. Це дає змогу авторові докладно і повно представити перед читачем (слухачем) образ туги за молодістю, а загалом – життям.

Отже, для творів поетів-неокласиків інтертекстуальність є звичним прийомом роботи автора з текстом. Дослідження епіграфів показує, що повному осмислювані, вони стають диференційними ознаками індивідуального авторського мовостилю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность : Сборник статей / И.В. Арнольд. — [Науч. редактор П.Е. Бухаркин]. — СПб. : Изд-во С-Петербур. ун-та, 1999. — 444 с.
2. Білодід І.К. Поетична мова Максима Рильського : До 70-річчя з дня народження поета / І.К. Білодід. — К. : Наукова думка, 1965. — 174 с.
3. Будний В.В. Порівняльне літературознавство : Підручник / В.В. Будний, М.М. Ільницький. : К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 430 с.
4. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посібник / Тетяна Анатоліївна Єщенко. — К. : ВЦ «Академія», 2009. — 269 с.
5. Крупа М. П. Лінгвістичний аналіз художнього тексту : посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Марія Петрівна Крупа. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. — 432 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. — К. : ВЦ Академія, 1997. — 752 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / Олена Олександрівна Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2008. — 712 с.
8. Сюта Г.М. Адаптація понять *ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ*, *ГІПЕРТЕКСТ* у науковій парадигмі української лінгвостилістики / Галина Мирославівна Сюта // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко. — К., 2007 — С. 218-224.
9. Шаповал М. Інтертекст у світлі рампі : міжтекстові та міжсуб'єктні реляції української драми : монографія / Мар'яна Шаповал. — К. : Автограф, 2009. — 352 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Зер. – Зеров М. Твори : у 2 т. / М. Зеров. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 1 : Поезії. Переклади. — 843 с.
- Кл. – Клен Ю. Вибране / Ю. Клен — [Упор., авт. передм. та приміт Ю. Ковалів]. — К. : Дніпро, 1991. — 461 с.
- Рил. – Рильський М. Т. Зібрання творів : У 20-ти томах. — / М. Рильський. — К. : Наукова думка, 1983. — Т. IV: Поезії (1949-1964). — 423 с.

В статтє кратко проанализированы взгляды ученых на проблему интертекстуальности, изучены особенности введения эпитафия как одного из приемов интертекстуальности в поэтический текст.

Ключевые слова: текст, интертекстуальность, эпитафия.

There is a briefly analyzed scientific point concerning intertextuality, researched the special feature of motto introduction as one of the intertextuality ways in poetic in the article.

Key words: text, intertextuality, motto.

